

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI 10.31558/2786-5835.2024.2.7

*Варга Тетяна Михайлівна,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Ужгородського національного університету*

*Пирога Ігор Степанович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2798-7795>*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Стаття присвячена захисту прав дітей, які залишились на окупованих російськими військами територіях України. Сьогодні, коли під час воєнної агресії росії проти України права дитини зазнають значних порушень, існує потреба у дослідженні нормативно-правового регулювання захисту прав дитини. У статті проаналізовано міжнародні та національно-правові документи щодо забезпечення захисту прав дитини в умовах ведення війни. Акцентовано на найбільш порушуваних російським агресором правах дітей, які залишились на тимчасово окупованих територіях України, серед яких: вербування та залучення неповнолітніх до збройних сил агресора та участі у бойових діях, викрадення дітей, розлучення з батьками та примусова депортація на територію окупанта. Встановлено, що вербування неповнолітніх дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях є абсолютно незаконним та забороненим міжнародним гуманітарним правом. Відповідно до Римського статуту МКС, використання дітей, які не досягли 15-річного віку, для ведення бойових дій у збройних силах чи збройних угрупованнях є воєнним злочином. Відзначено, що українські діти викрадаються російською владою з українських державних установ та відправляються до росії на усиновлення, що є грубим порушенням Конвенції ООН про права дитини, яка захищає дітей від насильницького переміщення. Російські окупанти розлучають дітей з батьками, примусово вивозять їх на територію окупанта. З'ясовано, що відповідно до Женевської конвенції заборонено примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб з окупованої території на територію окупаційної або будь-якої іншої держави. Комісія ООН визнала депортацію українських дітей воєнним злочином.

***Ключові слова:** права дитини, порушення прав, захист прав, окуповані території, російська агресія, міжнародне право, національне законодавство.*

Постановка проблеми. ПАРЄ у Резолюції 2529 (2024) [1] зазначає, що жодну дитину в Україні не оминула війна, водночас усі українські діти мають право користуватися правами та свободами, закріпленими у відповідних міжнародних документах з прав людини. Права та найкращі інтереси дитини мають переважати в процесі прийняття всіх рішень щодо них. Діти потребують створення найбільш сприятливих умов задля їхнього розвитку та становлення особистості,

а також спеціального захисту державою. Наявність міжнародних механізмів захисту прав дітей не дає підстав стверджувати про їх ефективне використання під час ведення бойових дій на території України. Незважаючи на те, що положення про права дитини, які закріплені в міжнародно-правових актах, відображаються в національному законодавстві, наша держава все більше уваги почала приділяти приведенню законодавчих актів до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав дитини. З початком воєнних дій Українська влада активізувала роботу з розробки та прийняття нормативних документів щодо забезпечення захисту прав дітей під час воєнного стану в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міжнародно-правового захисту прав дитини висвітлені у роботах О. І. Вінгловської, І. К. Городецької, Ю. В. Деркаченко, О. М. Старовойтова, Н. В. Плахотнюк, Р. Ф. Рахімова, Т. О. Титової. Міжнародні механізми захисту прав дітей розглядали у своїх наукових працях Я. О. Бариська, С. О. Кузніченко, О. М. Мердова, П. І. Пархоменко, Ю. О. Трестер, О. Г. Турченко, Н. В. Лінник, К. В. Мануїлова, М. М. Сірант. Варто відзначити дослідження правового захисту прав дитини, якими займалися українські правознавці: М. В. Корнієнко, О. О. Корнієнко, Є. С. Зеленський, М. В. Кравченко, Л. Л. Лабенська, Л. В. Красицька, К. С. Міщенко, В. М. Стешенко, А. О. Сухарєва. Проблеми захисту прав дітей в період збройних конфліктів досліджували В. В. Мицик, Н. М. Опольська, В. М. Репецький, М. О. Стафанчук, О. Г. Турченко, І. І. Пилипишина, однак у своїх дослідженнях науковці не враховують положення оновленого національного законодавства у цій сфері.

Мета дослідження. Головною метою статті є дослідження порушуваних прав дитини на окупованих територіях та аналіз міжнародно-правових і національних документів щодо забезпечення захисту прав дітей під час війни.

Виклад основного матеріалу. «Кожен наш день тепер – день захисту наших дітей. Захисту фізичного – від атак ворога, і морального – від тривоги, страху, самотності, сирітства» [2]. Помічниця Генерального секретаря з прав людини Ілзе Брандс Кехріс на конференції щодо глобального стану прав людини закликала: «Усі ми маємо забезпечити скоординовану участь, цілеспрямовану адвокацію та мобілізацію ресурсів – на всіх рівнях – для забезпечення дотримання прав людини та особливого захисту, які надаються кожній дитині. Ми завдячуємо дітям найкращим, що можемо дати. Це не лише правовий і моральний імператив – це відповідальність перед людством» [3].

Першим міжнародним документом, який визнавав права дітей і підтвердив відповідальність дорослих перед дітьми, стала Женевська декларація прав дитини [4], яку ще у 1924 році прийняла Ліга Націй. У Декларації було проголошено, що «людство зобов'язане дати дитині найкраще, що воно може дати» і що «дитина має бути першою, хто отримає допомогу у часи лиха». Після прийняття

Декларації права дитини увійшли до системи міжнародного права, яка ще більше посилила правовий захист прав і гідності дитини. У 1959 році Організація Об'єднаних Націй прийняла розширену версію Декларації [5], головною ідеєю якої є «Добро – дітям». У десяти принципах, які включає Декларація, проголошується, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути забезпечений соціальний захист, надані умови та можливості для її фізичного, розумового, морального, духовного розвитку, гарантування їй свободи й гідності. Дитина повинна бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу, а також повинна бути захищена від недбалого ставлення до неї, жорстокості та експлуатації. Цей документ мав найбільший моральний авторитет у світі. 20 листопада 1989 року світові лідери взяли на себе історичне зобов'язання щодо дітей у світі, прийнявши Конвенцію ООН про права дитини – міжнародну угоду про дитинство [6]. Ця Конвенція вважається світовою конституцією для дітей, а з 27 вересня 1991 року, моменту ратифікації Україною, стала частиною національного законодавства. «Конвенція про права дитини допомогла змінити на краще життя дітей у всьому світі. Але й досі не всі діти можуть насолоджуватись повноцінним дитинством. У багатьох дітей дитинство закінчується передчасно. Наше покоління вимагає від лідерів урядів, бізнесу та громад виконувати свої зобов'язання та вживати заходів щодо прав дитини зараз, щоб раз і назавжди забезпечити права дітей. Дорослі повинні взяти на себе зобов'язання гарантувати, щоб кожна дитина могла користуватися всіма своїми правами» [7]. «Діти кожного народу заслуговують на безпеку та можливість жити своїм життям, власними мріями зі своїми рідними. На жаль, російська агресія вкрала в багатьох українських дітей час безтурботності і надто рано змусила побачити найгірше, що буває у світі дорослих, – війну. Але мільйони дорослих, і не лише в нашій країні, все ж відчувають, як важливо робити все можливе, щоб повертати безпеку, попри все – захищати, відвертати російське зло та відновлювати можливість жити», – наголосив Президент України Володимир Зеленський з нагоди Міжнародного дня захисту дітей [8].

На окупованих територіях Росія вдається до терору, знищує все Українське, перетворюючи захоплені території на тоталітарне пекло. Найбільше страждають діти. Росія вдається до вербування неповнолітніх дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях, що є абсолютно незаконним. Стаття 77 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1977 року кодифікували концепцію «особливого захисту» дітей відповідно до з міжнародного гуманітарного права і запровадили правову норму, згідно з якою дітей віком до п'ятнадцяти років не можна вербувати чи змушувати брати участь у бойових діях [9]. Міжнародне право категорично за-

бороняє вербувати або використовувати дітей віком до 15 років як солдатів або допускати їх до участі у бойових діях. Це – норма 136 звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Стаття 38 Конвенції про права дитини закликає поважати норми міжнародного гуманітарного права і вживати всіх можливих заходів, щоб діти не брали безпосередньої участі у воєнних діях. Відповідно до статті 8 (2) (b) (xxvi) Римського статуту МКС використання дітей, які не досягли 15-річного віку, для ведення бойових дій є воєнним злочином [10].

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах [11] з метою посилити захист дітей від участі у збройних конфліктах зобов'язує держав-учасників вжити всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 18-річного віку, не брали прямої участі у збройному конфлікті. Як Україна, так і Російська Федерація, ратифікувавши цей документ, взяли на себе ці зобов'язання. Однак росія ігнорує усі міжнародні норми. Згідно з даними правоохоронних органів України, російські окупанти на тимчасово окупованих територіях, проводячи примусову мобілізацію українських громадян, залучають неповнолітніх до участі в збройному конфлікті у ролі донощиків, шпигунів та корегувальників обстрілів. Вербують підлітків віком від 13 до 18 років для скоєння диверсій, зокрема підпалу автівок військових, залучають до збору інформації про переміщення або розміщення Збройних Сил України, втягуючи дітей у злочинну діяльність.

Варто зазначити, що неабияке значення для захисту прав дітей-жертв збройного конфлікту на Сході України мало прийняття Паризьких зобов'язань та Паризьких принципів, метою яких є боротьба і протидія незаконному вербуванню та використанню дітей у збройних силах чи збройних угрупованнях, захист дітей та забезпечення соціальної реінтеграції. Обидва документи містять положення щодо звільнення дітей за будь-яких обставин та в будь-який час конфлікту, незалежно від припинення вогню або підписання мирної угоди. Нині учасниками цих документів є понад 100 держав світу, серед яких і Україна, які надають свою згоду дотримуватися усіх положень [12].

З метою залякування, тиску на родичів росія створила спеціальну кампанію для викрадення українських дітей з тимчасово окупованих територій російськими військовими. Російська влада організовує примусове вивезення українських дітей, намагаючись створити видимість законності та гуманності своїх дій під виглядом «турботи» та допомоги дітям з тяжкими захворюваннями. Ворог влаштує масові переселення маленьких українців до росії, серед яких діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Колаборанти називають це «евакуацією» або «реабілітацією». За даними української влади, з початку повномасштабного вторгнення російські військові примусово вивезли з України приблизно 20 тисяч українських дітей. Така практика є грубим порушенням міжна-

родного права, зокрема Конвенції ООН про права дитини, яка захищає дітей від насильницького переміщення та відділення від сімей. Згідно з Міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом прав людини викрадення та свавільне позбавлення дітей волі забороняється. Відповідно до ст. 49 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни: «Забороняється, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні» [13]. Згідно зі статтями 7 (1) (d), 8 (2) (a) (vii), 8 (2) (b) (viii) Римського статуту МКС, такі діяння мають ознаки воєнного злочину та злочину проти людяності. Генеральний прокурор Міжнародного кримінального суду видав ордери на арешт путіна та його уповноваженої з прав дитини, звинувативши їх у незаконному вивезенні щонайменше сотень дітей із дитячих будинків в усій Україні.

Першим кроком, спрямованим на повернення викрадених українських дітей, на досягнення справедливості та притягнення до відповідальності тих, хто стоїть за злочинами проти дітей, стала Біла книга «Захист дітей від примусового переміщення та депортації», розроблена Міжнародною експертною групою Bring Kids Back UA [14]. Цей документ містить докази примусового переміщення українських дітей на території окупанта, розвінчує брехню про врятування дітей евакуацією та доводить, що росія системно порушує міжнародне право. Втім варто зазначити, що на початку повномасштабного вторгнення російських окупантів на територію України держава була не готова реалізувати виконання покладених на неї функцій щодо забезпечення захисту прав дитини. Однак з початком воєнних дій Україна активізувала роботу щодо захисту дітей. 22 березня 2022 року були внесені зміни до законодавства, які спростили процедуру влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування. Тепер такі діти можуть бути тимчасово влаштовані в дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї в межах передбаченої граничної чисельності. Це дає змогу швидко забезпечити дітей, які втратили батьків через війну, сімейним теплом та турботою. Набрала чинності постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану» № 302 від 17.03.2022 [15]. Основними завданнями Координаційного штабу є координація дій усіх органів влади щодо організації евакуації дітей з небезпечних територій, а також створення безпечних умов для їх розташування; вирішення питань дотримання соціальних стандартів та питань щодо захисту прав дитини в умовах воєнного стану; здійснення контролю за дітьми, які переміщені у держави тимчасового перебування; визначення шляхів, механізмів та способів повернення дітей до України після припинення воєнних дій тощо. Так, наприклад,

штабом було розроблено алгоритм евакуації дітей із зони активних бойових дій, їх розміщення та забезпечення належного догляду. Це допомагає рятувати життя дітей та забезпечувати їх базові потреби в екстремальних умовах. Кабінетом Міністрів України розроблено та прийнято постанову «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації» [16]. Держава завдяки Координаційного штабу здійснює підтримку та захист прав дітей в умовах воєнного стану. Так, було створено Єдину інформаційно-аналітичну систему «Діти» [17] для ведення в ній відповідного обліку, пошуку та використання даних про дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування тощо. Ще одним значним кроком для захисту дітей під час воєнного стану стало запровадження загальнонаціональної програми «Дитина не сама» [18]. Цю програму запроваджено Офісом Президента України спільно з Дитячим фондом ООН UNICEF Ukraine та Міністерством соціальної політики. Ця програма стала ефективним інструментом для швидкого реагування на потреби дітей в умовах війни. Інформаційний проєкт надає пояснення, як допомогти дітям, які втратили батьків, потребують прихистку, загубились або чий права були порушені. Станом на початок грудня 2022 року в Україні була впроваджена модель «Барнахус» (будинки для дітей) [19], мета якої – застосування кращих практик захисту прав дітей, які зазнали жорстокого поводження і є потерпілими. У багатьох областях вже створені та функціонують барнахуси, головне завдання спеціалістів – отримати свідчення дитини, не завдавши їй емоційної шкоди.

Висновки. Отже, з огляду на викладене можна зробити висновок про те, що війна щодня розлучає дітей із батьками, хтось губиться, рятуючись від обстрілів, а хтось, на жаль, гине. Вивчаючи питання захисту прав дітей в умовах збройної агресії, варто зазначити, що законодавство України щодо захисту прав дитини в умовах війни значно удосконалилось. Держава реалізує виконання покладених на неї функцій щодо забезпечення захисту прав дитини. Водночас це вкрай важко, оскільки діти знаходяться на окупованих територіях та територіях, які знаходяться під постійними обстрілами. Тому першочерговим завданням для країни залишається безпека дітей, які перебувають у зоні воєнних дій, забезпечення їм права на життя, права на матеріальну допомогу, на освіту, на возз'єднання з сім'єю. Держава розробляє та впроваджує програми, спрямовані на захист прав дітей, використовує всі можливі засоби для повернення дітей, які незаконно вивезені до країни-агресора. Проте залишається ще багато проблем, які необхідно усувати шляхом прийняття та внесення змін до законодавства. Правову основу захисту прав дитини складають міжнародні нормативно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України, Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства» та інші нормативні документи.

У цей важкий час Україна не залишилася сам на сам у питанні захисту дітей. Під час війни до цього процесу активно долучилася міжнародна спільнота, підтримка якої є надзвичайно важливою, адже вона не лише забезпечує додаткові ресурси для захисту дітей, але й привертає увагу світової спільноти до проблем українських дітей під час війни. Захист прав дітей у кризових ситуаціях, зокрема під час російської агресії проти України, Рада Європи включила до пріоритетів своєї Стратегії щодо прав дитини на 2022–2027 роки. Забезпечення безпеки та захисту прав дітей в умовах воєнного стану – це складний процес, який вимагає злагоджених дій не лише від держави та світової спільноти, але й від кожного з нас.

Список використаних джерел

1. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи «Ситуація щодо дітей України» від 25 січня 2024 року № 2529 (2024). URL: <https://pace.coe.int/en/files/33348/html>
2. Кожен наш день тепер – день захисту наших дітей. 01.06.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-kozhen-nash-den-teper-den-zahistu-ditej-91281>
3. Діти, які постраждали від збройних конфліктів і насильства. 12.07.2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/speeches/2022/07/children-affected-armed-conflict-and-violence>
4. Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924. URL: <https://www.humanium.org/en/geneva-declaration/>
5. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
6. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/38801/file/CRC.pdf>
7. Конвенція ООН про права дитини. Для кожної дитини – кожне право. 14.12.2024. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/uk/convention>
8. Гарантована незалежність України буде завжди надійним захистом кожній дитині в нашій державі. 01.06.2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/990641.html>
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. № 995_199 від 08.12.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
10. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
11. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 року, ратифікований 23.06.2004. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/217026___217091
12. Паризькі зобов'язання та принципи щодо захисту дітей від незаконного використання збройними силами або угрупованнями в контексті збройного конфлікту на сході України. 08.12.2017. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/paryzki-zobov-yazannya-ta-paryzki-pryntsyru-2007-roku-schodo-zahystu-ditej-vid-nezakonnoho-verbuvannya-chy-vykorystannya-zbrojnyumu-sylamy-abo-zbrojnyumu-uhrupovannyamy-v-konteksti-zbrojnoho-konfliktu/>
13. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни № 995_154 від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

14. В Україні презентували «Білу книгу». 28.08.2024. URL: <https://detector.media/infospace/article/231431/2024-08-28-v-ukraini-prezentuvaly-bilu-knygu-v-yakiy-analizuyut-propagandy-stski-naratyvy-shchodo-deportatsii-ukrainskykh-ditey/>
15. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text>
16. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації № 940-2022-п від 23.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-%D0%BF#Text>
17. Єдина інформаційно-аналітична система «Діти» № 1256. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ТМ054036>
18. Програма «Дитина не сама». *Міністерство соціальної політики*. 14.12.2024. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/22233.html?PrintVersion>
19. Модель «Барнахус»: збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні. https://www.unicef.org/ukraine/media/20941/file/BARNAHUS_web.pdf

Tetyana Varga, Igor Pyroha. Legal Regulation of Children's Rights Protection in The Occupied Territories Of Ukraine

The article is devoted to the protection of the rights of children who remained in the territory of Ukraine occupied by Russian troops. Today, when during the military aggression of Russia against Ukraine, children's rights are significantly violating, there is a need to study the regulatory and legal regulation of the protection of children's rights. The article analyzes international and national regulatory and legal documents on ensuring the protection of children's rights in wartime. The attention is focused on the rights of children who remained in the temporarily occupied territories of Ukraine, which are most violated by the Russian aggressor, in particular: recruitment and involvement of minors in the ranks of the armed forces of the aggressor and participation in hostilities, abduction of children, separation from parents and forced eviction to the territory of the occupier. It is established that the recruitment of minors in the ranks of the enemy's armed forces and their use in hostilities is absolutely illegal and prohibited by international humanitarian law. According to the Rome Statute of the ICC, the use of children under the age of 15 to fight in armed forces or armed groups is a war crime. It is noted that Ukrainian children are being abducted by the Russian authorities from Ukrainian state institutions and sent to Russia for adoption, which is a gross violation of the UN Convention on the Rights of the Child, which protects children from forced displacement. Russian occupiers are separating children from their parents and forcibly taking them to the territory of the occupier. It has been established that, in accordance with the Geneva Convention, forced individual or mass resettlement or deportation of persons from the occupied territory to the territory of the occupying state or any other state is prohibited. The UN Commission recognized the deportation of Ukrainian children as a war crime.

Keywords: *children's rights, violation of rights, protection of rights, occupied territories, Russian aggression, international law, national legislation.*